

Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

Ա Մ Ս Ա Թ Ե Ր Թ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

Ե ՏԱՐԻ 1903	Տարեկան՝ 15 ֆր. = 6 ռբլ. = 3 դոլար :	ՄԱՐՏ ԹԻՒ 3
----------------	---	---------------

Կ Ե Լ Թ Կ Ե Ո Յ Կ Ա Թ Ո Ղ Թ Կ Ո Ս Ա Յ

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը

Կիլիկիա՝ որ մասնաւորապէս կեդրոն մ'եղաւ Հայոց մտաւորական կեանքը արտայայտող՝ իր բազմաթիւ վանքերով, իր գիտնական եւ գրական մեծ գէմքերով, իր ճարտար եւ արուեստագէտ գրիչներով, վերջապէս, մտաւորական կեանքը կազմող իր բոլոր համայնքով եւ այսպէս Հայոց Պատմութեան մէջ գրաւեց դիրք մը, որ ուսումնասիրութեան համար անսպառ բովբ մըն է։ Բաց ի քաղաքական պատմութեան մթերքէն, Կիլիկիա ունի Եկեղեցական պատմութեան մէջ ա՛յնպիսի նիւթեր, որոնք պէտք եղածին պէս չե՛ն ուսումնասիրուած դեռ։ Հայ. Եկեղեցին իր ամենէն տաղանդալից եւ միանգամայն իր ամենէն փառաւոր շրջաններն ունեցաւ Կիլիկիոյ մէջ, Հոռոմ (== Յոյն) եւ Փռանկ (== Լատին) Եկեղեցիներուն վերաբերութեամբ։ Հայ. եկեղեցին իր հիւմակուան վայելչութիւնը Կիլիկիոյ կ'պարտի. Ներսիսեաններու եւ Գրիգորիսեաններու վերածնիչ ճաշակն ու գործունէութիւնը յառաջ բերին այդ վայելչութիւնը։

Կիլիկիան, սակայն, ո՛րչափ բախտաւոր է իր քաղաքական ու տեղագրական պատմութեան մասին, ա՛յնչափ դժբախտ է իր եկեղեցական պատմութեան մասին։ Եւ իրական դժբախտութիւն մըն է այս. որովհետեւ գրչի եւ մագի այդպիսի փայլուն մէկ կեդրոնին մէջ կարծես չէ՛ գտնուած մէկը, որ իր Եկեղեցւոյն անցքերը, անոր կաթողիկոսներուն կեանքը գրի առնէր։ Այդ դժբախտութիւն յուսահատական երեւոյթ մը կ'առնէ մա՛նաւանդ, երբ կ'մօտենանք 1441 թուականին, Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին շուրջը յուզուող խնդիրներուն մասնականները։ Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութեան այս ամենակարեւոր դարա-

գլուխներէն մէկուն վրայ պատմագիրը կ'ապշի բոլորովին : Այրաբա-
տեան Աթոռը եւ Կիլիկիոյ Աթոռը, իրենց՝ կերպով մը վերջնական
դիրքն ու տեղը կ'շինեն երբ մէկ կողմէն Հայոց Կաթողիկոսը, Գրիգոր
Թ. Մուսաբէկեանց, կ'մնայ իր Աթոռին վրայ Կիլիկիոյ մէջ եւ չուզէր
էջմիածին երթալ, եւ երբ միւս կողմէն Կիրակոս Վիրապեցին Հայոց
Կաթողիկոս կ'ընտրուի էջմիածնի մէջ :

Այն տարիէն (1441) ի վեր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան պատմու-
թիւնը հետաքրքրական նոր հանգամանք մը կ'առնէ : Վասն զի Կիլիկիոյ
Կաթողիկոսութիւնը թէ՛ ըստ ինքեան արժէք մ'ունի իբր լրացուցիչ
մասը Հայ. Եկեղեցւոյ պատմութեան եւ թէ՛ իր յարաբերութեան մէջ
Մայր Աթոռի հետ, ինչպէս նաեւ Վասպուրականի (Ախթամարի) Կա-
թողիկոսութեան հետ, Երուսաղէմի Պատրիարքութեան հետ, եւ մեր-
ջապէս, Պոլսի Պատրիարքութեան հետ, որուն գրաւած զիրքը Հայ.
Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ չա՛տ կարեւոր է, որովհետեւ Հայ. Եկե-
ղեցւոյ կառավարութեան մէջ Մայր Աթոռէն եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկո-
սութենէն աւելի գործունեայ դեր մը ստանձնեց հետզհետէ : Քաղաքա-
կան զէպքերու բերմունքն էր այդ եւ արդիւնքը Կ. Պոլսի նուաճման՝
Յաքոբի պէս աշխարհակալի մը ձեռքով :

Կ. Պոլսի Պատրիարքութեան ծագումը որ չատ հետի չէ՛ 1441էն,
այսինքն՝ միայն քսան տարի ետքը, 1461ին, բայց՝ չուտ ծաւալեցաւ
իր ազդեցութիւնը Թուրքիոյ Հայերուն վրայ : Մա՛նաւանդ երբ Թուր-
քեր, Պարսիկներ եւ Ռուսեր այլեւայլ պատերազմներու արդիւնքով
ազդեցին Հայ. Եկեղեցւոյ կառավարական ձեւին վրայ եւ այսպէս երբ
Մայր Աթոռ, նախ Պարսիկ ու ետքը վերջնապէս Ռուսաց գերիշխա-
նութեան ներքեւ մտաւ եւ յարաբերութիւններ դժուարացան Թուրքիոյ
հետ, Պոլսի Պատրիարքութիւնը բնականօրէն գորացաւ Թուրքիոյ մէջ :
Եւ հետզհետէ իր վարչութեան տակ առաւ նոյն իսկ Մայր Աթոռոյ թէ-
մերը, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ թէմերը, որոնք մինչեւ էնկիւրիւ եւ
Պոլսի կ'տարածուէին :

Պոլսի Պատրիարքութեան արդի դիրքը թէեւ ըստ ձեւին Սզգապե-
տութիւն մըն է Թուրքիոյ Հայոց համար, բայց իրապէս Պատրիարքու-
թիւն մըն է որ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային-եկեղեցական գործերը կ'վա-
րէ : Եւ Հայոց Կաթողիկոսը, իբր հոգեւոր գլուխ Հայ. Եկեղեցւոյ,
Թուրքիոյ Հայոց եպիսկոպոսները կ'ձեռնադրէ, միւսոնը կ'օրհնէ եւ ե-
կեղեցական ամենակնճոտ խնդիրները միայն — զոր օրինակ ամուսնա-
կան խնդիրներ եւն. — կ'տնօրինէ : Եւ որպէս զի Հայոց Կաթողիկոսու-
թեան իշխանութիւնը պահուի զգալապէս եւ յարգուի Թուրքիոյ մէջ,
Պոլսի Պատրիարքը իբր փոխանորդ կ'ներկայացնէ Հայոց Կաթողիկոսը,
եւ այս անուանական փոխանորդութեան հետեւանքով դադրեցան էջ-
միածնի Նուիրակութիւնները Թուրքիոյ մէջ. Նուիրակներ, որոնք
Հայոց Կաթողիկոսը կ'ներկայացնէին եւ Հայոց Կաթողիկոսութեան իրաւ-

չունենալով (տուրքերը) կ'հաւաքէին : Այդ տուրքերը Թուրքիոյ մէջ շատո՛նց դադրած են իսկապէս իբր Թեմական պարտք կամ պտղի : Եւ ասոնց տեղ գանձանակներ ու ինքնաբերական նուէրներ կան հիմայ :

Պոլսի Պատրիարքութիւնը , ուրեմն , Հայ. Եկեղեցւոյ կառավարութեան մէջ մեծ փոփոխութեան մը պատճառ եղաւ եւ այս փոփոխութիւնը կարծենք թէ շա՛տ ալ օգտակար եղաւ : Որովհետեւ Պոլիս Թուրք տիրապետութեան տակ մտնելով , Ֆաթիհի խելացի կարգադրութեամբ կեդրոն մը եղաւ գործունեայ Հայերուն ալ : Պոլիս իր աշխարհագրական բացարձակապէս միակ դիրքովը , թո՛ղ քաղաքականը , տընտեսագիտական կռուան մը պիտ'ըլլար Եւրոպիոյ եւ Ասիոյ փոխադարձ արտածութիւններուն ու ներածութիւններուն : Եւ այս իսկ պատճառաւ վաճառական Հայեր , որոնց համար ծով ու ցամաք նշանակութիւն չունէր , կանուխէն սկսած էին Վոսփորի ափերը չափել : Ջուղայեցիք , որ հայ վաճառականութեան տարածումը եւ յաջողութիւնը Ասպահան եւ անկից ալ Հնդկաստան , Վենետիկ տարին փայլեցուցին , Սեւ Մովը չէին կրնար չգնահատել : Քէֆէն (կաֆայ)՝ գրաւեցին վաճառականական յաջողութիւններով : Իսկ Քէֆէ՝ Պոլսի առումէն՝ ալ յառաջ՝ իր վաճառականները հաստատած էր Պոլսի առեւտրական մեծ արուարձանը , Ղալաթիան : Եւր նշանաւոր եղան Քէֆէցի հայ վաճառականներ , ի՛նչպէս իրենց նաւերով ու ապրանքներով , նոյնպէս իրենց եկեղեցիներով : Պոլիս հիմայ՝ իր Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին Քէֆէցի հայ վաճառականներուն կ'պարտի :

Պոլիս , անշու՛շտ , իր բոլոր յարմարութիւններով իրեն պիտի քաշէր հայը ամէն կողմերէ : Երբ մէկ կողմէն արդէն օկսած էին Հայք հաստատուիլ Պոլսի մէջ եւ երբ միւս կողմէն Ֆաթիհ կ'քաջալերէր Հայերը եւ Պոլսի մէջ նոր գաղութներ կ'հաստատէր եւ իրենց կուտար Պատրիարք մըն ալ , միացածը դիւրին էր այլ եւս : Միջ ատենէն Պոլիս իր առեւտրական եւ սեղանաւորական ամենէն կարեւոր գործերը Հայոց ձեռքին մէջ պիտի տեսնէր : Հայք յառաջ պիտի երթային եւ իրենց հաստատմութեան , աշխատասիրութեան եւ հնարամտութեան շնորհիւ նոյն իսկ Օսմանեան կառավարութեան պիտի ծառայէին , իբր ամիրայ կամ սեղանաւոր . իբր խորհրդական , իբր դիւանագէտ , իբր նախարար , իբր պաշտօնեայ , եւն. եւն. :

Պոլսի Պատրիարքները այս յաջողութիւններու մէջ պիտի զօրանային ներքնապէս եւ երթալով պատրիարքութիւնը անհրաժեշտ պէտք մը պիտ'ըլլար Թուրքիոյ Հայոց համար , մա՛նաւանդ ա՛յն քաղաքական փոփոխութիւններու հետեւանքով , որոնք , ինչպէս ըսինք վերը , Մայր Աթոռին վրայ ալ ազդեցին :

Եթէ Պոլսի Պատրիարքները ներքին կոխներով չզբաղէին եւ՝ Պատրիարքական Աթոռը խաղալիք չընէին ամենէն քառորին կիրքերու ,

որոնց յիշատակութիւնը ա՛յնքան արատաւոր է որ մարդ կ'ամչնայ ա-
տոնց վրայ անդրադառնալու, աւելի բարձր դիրք մը պիտի չինէին
Պոլսի Պատրիարքութեան համար՝ Հայ, եկեղեցւոյ վարչութեան մէջ ։

Որովհետեւ Պոլսի Պատրիարքութեան ներքին սկարութիւնները ,
կաթողիկոսական Աթոռներու այլեւայլ պատճառներով տեսակ մը չէզո-
քացումը՝ ա՛յնպիսի տխուր վիճակի մը մէջ բերին հասուցին Հայոց Ե-
կեղեցին որ Եկեղեցին կոտավարելու համար աշխարհականներ ռաբի
եւան եւ հաստատեցին կամ հաստատել տուին Սահմանադրութիւնը ։ Ա՛յ
մնացածը գիտենք ։

Եթէ քիչ մը ծանրացանք Պոլսի Պատրիարքութեան վրայ՝ սանկ
նիւթէն չեղելու ձեւով մը՝ պատճառը ա՛յն է որ, այս բոլորը կապ ու-
նին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան հետ . եւ այս կապը շա՛տ սերտ է
պատմականապէս ։

Եթէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը սկարացաւ եւ իր գոյութիւնը
պահեց շա՛տ ճշմամբ պայմաններու մէջ , պատճառը , անխուսափելի
պատճառը , Պոլսի Պատրիարքութեան ծագումն էր ։ Եթէ Պոլսի Պատրի-
արքութիւնը՝ իբր նոր կազմակերպութիւն պիտի զօրանար , եթէ իր
դիրքը պիտի պահէր , եթէ իր գործունէութիւնը պիտի ունենար , իրեն
պէտք էր նոր կալուած մը , նոր գետին մը ։ Այս գէտինը գտաւ նա՝՝ Կա-
թողիկոսական երկու Աթոռներու սահմանագլխին վրայ . երկու կողմէն ալ
սեղ շինեց իր ոսթին եւ ուրիշ կերպ չե՛ր կրնար ընել ։

Ա՛յն ատենէն ի վեր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը գործ ունեցաւ
Պոլսի Պատրիարքութեան հետ , որ նոր զարգացած երիտասարդի մը պէս
կ'ուզէր ամէն կողմ վազել , գործել . մերթ ծանր եւ փիլիսոփայական
հայեացքով , մերթ յախուռն եւ արհամարական վիճակով մը ։

Մտոյց է որ այդ ծանր եւ փիլիսոփայական հայեացքը երկար ,
շա՛տ երկար ատեն ունեցաւ Պոլսի Պատրիարքութիւնը հանդէպ Կիլի-
կիոյ Կաթողիկոսութեան . ա՛յնպէս որ գրեթէ բնաւ խնդիր չունեցան
իրարու . հետ , հետեւաբար ո՛չ ալ Մայր Աթոռոյ հետ . ընդհակառակը
բարեկամական լաւ յարաբերութիւն մ'ունեցան , ի՛նչպէս որ կ'վայել-
էր Աւետարանի քարոզիչներուն . այնպէս որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսնե-
րէն Պոլսի Պատրիարքական Գահը բազմողներ եւ Պոլսի Պատրիարքնե-
րէն ալ մա՛նաւանդ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան կոչուողներ շատ եղան ։

Պոլսի Պատրիարքութիւնը իր բարեկամական դերը զոհեց Գէորգ-
Մկրտիչեան երկար մաքառումներու . որովհետեւ Մայր Աթոռոյ եւ Կի-
լիկիոյ Աթոռին մէջտեղ պաշտօնապէս յուզուած այդ խնդիրները իսկա-
պէս անձնական էին երկու Կաթողիկոսներուն (Գէորգ Դ. ի եւ Մկրտիչ
Ա. ի) համար եւ կուգար Պուրսայի եւ Եգիպտոսի առաջնորդական խըն-
դիրներէն ։ Այս պարագան ո՛չ ոք հշմարած է . որովհետեւ խնդրին բո-
լորովին պաշտօնական գոյն մը տրուեցաւ , իրաւասութեան կամ գերա-

գահութեան չլացուցիչ գոյնը : Եւ Ներսէս Պատրիարք (Վարժապետեան), որ այդ խնդրին ամենէն տաք յուզուած ատենը գործին գլուխն էր, Գէորգ Կաթողիկոսի յանդգնութիւններուն եւ Մկրտիչ Կաթողիկոսի յամառութիւններուն մէջ մնացած, նոյն իսկ իբր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսէն ձեռնադրուած եպիսկոպոս, իր անկեղծ միջնորդութիւնը չկրցաւ կատարել եւ կարծես Գէորգ Կաթողիկոսի դէպ ի Կիլիկիոյ Աթոռը տաժած ատելութիւնները իր վրայ ալ շեշտել չտալու համար՝ ուղեց հաճելի ըլլալ Մեծագործ Կաթողիկոսին : Եւ այն օրէն մինչեւ հիմայ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը աչք չբացաւ : ա' յնքան գէշ ազդեցութիւն ըրաւ բարեկամական յարաբերութեանց այդ ձեռով խանգարումը երեք աթոռներուն վրայ : Բայց հիմայ անցան ա' յն ատեններ ու այնպէս խորհողներ : Եւ այսօր նոյն իսկ Մայր-Աթոռէն Հայոց Կաթողիկոսն է որ ուղղակի աղգին ցոյց կուտայ Կիլիկիոյ Աթոռին պէտքը եւ Պոլսի Պատրիարքութիւնը կ'ստանձնէ իր պարտքը հանդէպ Կիլիկիոյ :

Սահմանադրութիւնը, որ Պոլսի Պատրիարքութեան անկումներուն ծնունդն է եւ յաղթանակը աշխարհական մտքին՝ Եկեղեցւոյ վարչութեան մէջ, բնաւ չէ՝ միջամտած Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական գործերու կարգադրութեան :

Աննշան պարագայ մը չէ՝ ասի : Եւ Սահմանադրութեան հեղինակները տգիտութեամբ չէ՝ որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան վրայ չուղեցին խորհիլ :

Պոլսի Պատրիարքութեան արդի դիրքը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան գործերուն մէջ, հետեւանքն է, սակայն, Սահմանադրական եռանդներու :

Կիլիկիոյ Աթոռը Աջպահեան ցեղի ձեռքը մնացած էր իբր ժառանգութիւն :

Պէտք է խստովանիլ որ այս ցեղը անմոռանալի ամենամեծ ծառայութիւններ ըրած է Կիլիկիոյ հայ եկեղեցիները կառավարելու եւ Աթոռը շէն պահելու համար : Պարզապէս նահատակութիւն մըն է այդ ցեղին կեանքը, որ, անշուշտ, վերածնութեան մը պիտի նուիրուէր, եթէ դժնդակ եւ խռով ժամանակի մը բարքերուն չզոհուէր :

Աջպահաններուն տկարացումը եւ տկարութեան հետեւանքով յառաջ եկած անտանելի զեղծումները Պոլսի Պատրիարքութեան վրայ պարտք դրին որ իր ձեռքը կարկառէ Կիլիկիոյ Աթոռին : Առաջին անգամ կարկառեց իր ձեռքը, պատուիրակ մը ղրկեց Ատանա եւ Մկրտիչ Եպ. Քէֆսիզեանը Կաթողիկոս ընտրուեցաւ ժողովրդական քուէով : ասի սահմանադրական ուղղութիւն մըն էր, որ օրէնք եղաւ ալ եւ Մկրտիչ Կաթողիկոսի վախճանումէն ի վեր նոյն օրէնքն է որ կ'գործադրուի Պոլսի Պատրիարքութեան հսկողութեան տակ :

Ինչպէս որ կ'տեսնուի այս ընդհանուր հայեացքէն, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը շատ կարեւոր խնդիրներ ու յարաբերութիւններ ու-

նեցած է եւ պիտի ունենայ թէ՛ Մայր Աթոռոյ եւ թէ՛ մա՛նաւանդ Պոլսի Պատրիարքութեան հետ , եւ սակայն , այս խնդիրներն ու յարաբերութիւններն ալ գիտնօրէն քննուած , զտուած եւ պատմագրուած չե՛ն տակաւին :

Ըսինք արդէն թէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը չունի իր պատմութիւնը եւ եղածն ալ կորսուած է :

Ո՛րչափ գրեմք 1441էն ետքը Կիլիկիոյ մէջ իբր պատմիչ կ'յիշատակուի Այնթապցի Յովհաննէս Կաթողիկոս , Բարեբաւոյ մականունով ծանօթ . որուն , սակայն , գործը կորսուած է : Կրնանք հնթադրել որ կարեւոր գործ մ'եղած ըլլայ ա՛յդ , զոնէ իբր պատմութիւն ժամանակակից քաղաքական դէպքերուն :

Ետքը կ'յիշուի Աջպահեաններէն Սփրեմ վարդապետի — ետքը Կաթողիկոս — գործը , որ աւելի գաւազանագիրք մ'է քան թէ պատմական ամբողջ գործ մը :

Սփրեմ Կաթողիկոս գրասէր եւ ընթերցող անձ մ'է , չափաւոր գրչով մը մեկնած է Յովնանու Մարգարէութիւնն ալ Անտիօքի Առաջնորդ Թէոդորոս վարդապետին խնդրանքովը . այս մեկնութեան կցած է յիշատակարան մը , որ թէեւ կարճ՝ բայց շա՛տ կարեւոր է . որովհետեւ Գաբրիէլ Կաթողիկոսին նահատակութիւնը եւ իրենց կրած վշտերն եւ մասամբ ալ իր Կաթողիկոսութիւնն ու հալածանքները կ'պատմէ :

Սփրեմ Կաթողիկոսի մեղի հասած գործը — Գաւազանագիրքը — թերի կ'երեւի եւ պատմական յայտնի սխալներ ռնի եւ գործը իր մեղի հասած վիճակին մէջ մեծ պէտք մը չլիցցնէր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան պատմութեան մէջ :

Սփրեմէն ետքը ես կ'յիշեմ Պէրպլեհանի քանի մը յիշատակութիւնները Կիլիկիոյ վերաբերութեամբ :

Գէորգ-Մկրտիչեան պայքարներուն պատմութիւնը գրած է Մատթէոս Եպս. Իզմիրեան, 1881ին , Հայրապետօթիւն Հայոց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Աղքատար ու Սիս խորագրին տակ եւ 1288 մանր էջերու մէջ . — Այս գործը պատմութենէ մ'աւելի կէս մը pamphlet մըն է , կէս մըն ալ polémique մը : Այս գործը նոյն ատեն նոյն մըն ալ է Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովին Ատենագրութեանց , որոնք իբր աղբիւր պիտի ծառայեն , անշուշտ, ուսումնասիրելու համար ա՛յն խնդիրները, որոնք յուզուեցան երեք Աթոռներու մէջ եւ մասնաւորապէս Պոլսի Պատրիարքութեան եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան մէջ :

Ըսել է որ չէնք չնորհք պատմական գործ մը չունինք , որ մեղի պատմէր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ Կիլիկիոյ Եկեղեցիներու վիճակին վրայ զոնէ 1441էն ետքը , որ ճշգրտօրէն պարզէր մեղի Կիլիկիոյ յարաբերական խնդիրներուն գծուարութիւնները :

Բայց կ'կարծենք որ գծուար չէ՛ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան պատմութիւն մը գրել , եթէ բանասէրներ ու գրասէրներ , պատմագէտներ

ու հնախօսներ, ո՛ւր որ ալ կան, հրատարակեն իրենց քով գտնուած ո՛ր եւ է յիշատակարան (document), այսինքն՝ կոնդակ, նամակ, ձեռակազիրներու յիշատակարաններ, պատմական հատուածներ եւն. եւն. եւն., վերջապէս ի՛նչ որ կիլիկիոյ համայնքին կ'վերաբերի: Այս մասին հաւանաբար աւելի ճոխ են էջմիածնի, Երուսաղէմի, Վենետիկի (Ս. Ղազարու) Մատենադարանները (1): Եթէ ասոնց ցուցակները հրատարարակուած ըլլալին Վիեննայի Միսիթարեան Հարց Մատենադարանի ցանկին պէս, հիմա ուրիշ կերպով պիտի ընէինք այս կոչումը:

Այս նպատակով է որ մինք կ'հրատարակենք մեր քով գտնուած նամակ մը եւ հետզհետէ պիտի պատրաստենք ի՛նչ որ կ'անցնի մեր ձեռքը՝ առանց ժամանակագրական կարգի:

Այս նամակը չեմ յիշեր ուսկից ընդօրինակել տուի, տարիներ առաջ՝ ո՛չ թուական ունի, ո՛չ ալ բնագրին վրայ տեղեկութիւն կայ:

Նամակը կ'գրէ Մեծն Կիրակոս, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը, Աջպահներուն ամենէն փառաւոր զէմքերէն մէկը, որ Սոյ Վանքին վերջին շինողն է ամուր եւ հոյակապ շէնքերով, իր ազդեցութիւնն ու երախտիքը չա՛տ մեծ եղած է Կիլիկիոյ մէջ, այնպէս որ իր անուան յիշատակութիւնը միայն է Պատարագի ատեն «Գոհութիւն եւ Փառաւանութիւն» քարոզի յիշատակութեանց շարքին մէջ:

Կիրակոս Կաթողիկոս իր շինութիւններուն զբաղած ատեն կ'ամբաստանուի չարամիտներէն իւր ապստամբական ամբողջներու շինող մը եւ Պոլիս կ'սերուի, եւ Պոլսի մէջ արդարութիւնը երեւան կուգայ: Կաթողիկոսը կ'մոռնայ իր վշտերը ու կ'վերադառնայ իր Աթոռը: Այս նամակը կ'գրէ Պոլսէն էջմիածին, Յփրեմ Կաթողիկոսին, եւ ամփոփ տեղեկութիւն կուտայ իր վիճակին վրայ, բարեկամական ու եղբայրական եւ Սուրբ Գրոց պատկերներով օծուն փոխաբերութիւններով ծառայայտելէ հոքը իրենց յարաբերութիւնները:

Այս նամակը, եթէ չեմ սխալիր, ի՛նչպէս որ ըսուած էր ինծի, Փէշաբաճեան Գրիգոր Պատուելիի գրչէն ելած է, Կանոնաւոր եւ զարդարուն ոճը՝ ժամանակին գրական ճաշակին ալ արտայայտութիւնն է:

«ԲԱՆԱՍԷԻՐ» սիրով պիտի հրատարակէ Կիլիկիոյ պատմութեան վերաբերեալ այսպիսի յիշատակարանները:

Վ.

• •

Շնորհաձիր պարգեւաց Հոգւոյն Քրիստոսի մարմնիդէն տաղաւար եւ խմանալի հրոյ սիրոյն Աստուծոյ կենդանախարոյց բուրմառ Տն. Տն. Նփրեմի գերազան...ի Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի մեծապատիւ եղբօր մերոյ ընտրելոյ ողջոյն ե՛ւ սէր ե՛ւ խաղաղութիւն բազմապի:

(1) Վենետիկ ունի ձեռագիր մը, զոր Ալիշան գործածած է ՍԻՍՈՒԱՆԻ համար: Երանի՛ թէ այդ գործը հրատարակուէր:

Ամբաւագօր Հոգին Այ, որ էութեամբ իւրով ամենուրեք եւ յամենայնի է՝ միշտ՝ ի ցուցանել զհաճութիւն քաղցրութեան կամաց քոց պա սիրելիս իւր, արտաքին եւ զգալի նշանս ի մէջ մատուցանէր. յայտարարեալ լինել ի նոսա ոչ ըստ առաջին օրինակի իբրեւ Տէր միայն եւ Արարիչ նոցին, եւ նախախնամող, այլ նոր եւ սքանչելի ներգործութիւնք. իբրեւ յատակ բարերար եւ պարգեւատու առատ ողորմութեան:

Զի աւանիկ որ էր անդոտին յառաքեալսն իբրեւ յարարածս իւր նախախնամութիւնք. եւ փշմամբ ազգակցին իւրոյ տպաւորեալ էր շնորհօք առ ի իմանալ զգիրս, եւ թողուլ զմեզս յաւել եւս իջանել ի վերնատունն զգալի նշանակօք լեզուաց հրեղինաց ի հրեղէն լեզուս՝ լեւզուք (?) նոցա հանգչելով, զի գերասքանչ եւ առաքելահարաշ ներգործութեամբ զլինել իւր ի նոսա անցէ ի ցուցակութիւն:

Ապա եւ վեհանձնութիւն Զեր որ հուպ էր մեզ հոգւով եւ մտօք եւ բնակեալ իսկ էր անխարդախ սիրոյ ի սենեակ սրտի մերոյ, այժմ զգալի նշանակօք ողջունածիր նամակի եւ մեծապարգեւ ընծայից, որ եհաս առ մեզ ձեռամբ Տն. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսի մերս սիրելոյ եւ պաշտօնակցի, նոր եւ գերապանծ ներգործութեամբ եցոյց զեկաւորութիւն քոյ առ մեզ հոգւով եւ հանգչել ի սիրտս մեր բարեյօժար սիրով:

Այս բաժակ բերկրութեան յառատաբաշխ աջոյց մատակարարութեւնէ պարգեւեալ արքոյց մեզ գինի ուրախութեան:

Այս ցոյ լուսակայլակ յիմաստասէր կամացք պարարտութենէ անձրեւեալ զուարթացոյց զտագնապեալս տապով աշխատութեան: Այս հողմ անուշակ ի ծաղկախիտ բուրաստանէ բարեմասնութեան քոյնն շնչեալ զովացոյց զտառապեալս վշտօք դառնութեան. այն ձայն ցնծութեան հոգեհորոգ խօսնակիդ հնչեալ ի լսելիս, զարթոյց զօրհնաբանս գոհացող լինել զքումդ հարազատութիւնդ:

Ահա ի ծագմանէ նշուլից լուսափայլ սիրոյ անձնաւորդ արփւոյ՝ զկենդանագիր կերպարան հոգւոյդ ազնուութեան ի գեղ պատկերի դիմաց պատճէնիդ իբրեւ ի ջինջ հայելի ակներեւ տեսեալ, սքանչացայ աղաղակելով, որպէս լուայ նոյնպէս տեսի եւ անպայման բերկրութեամբ հոգւոյ որպէս ի նոր կեանս յափշտակեալ անմոռնչ բարբառով ի խորս սրտի գոչել սկսայ: Ո՛վ մեծի շնորհի աջոյն բարձրելոյ. ո՛վ անսպառ հոսանաց աղբիւրն խաղաղութեան. ահա գետ արփափայլ յառաջ խաղացեալ ի ծոցոյ երկնաբերձ լերինն Մասեաց, արքոյց ռոգեաց կենդանաբուղխ վսակօք զհովիտն Տօրոսի:

Այսուհետեւ ծաղիկք հոգեւորք բուրեն զանուշահոտութիւն իւրեանց եւ տունկք բանականք առատացուցանեն զբերս արմատաց, լերինք մածեալք օծութեամբ Հոգւոյն, դաշտք պարարտացեալք պարգեւօք կինաց, իբրեւ հարսունք լուսածինք զեղափայլ պճնեալք ի զարդ վայելչութեան, պայծառանան սքանչելի փառօք եւ փեսայքն խորհրդա-

կանք յարեւու հարեալք զխորանս իւրեանց՝ թագ ի գլուխ պանծացեալ ճեմին յառազաստն լուսոյ։ ձայն երգոց նուագարանաց իմաստից եւ գիտութեան հնչէ ներդաշնակեալ ի խնջոյս հոգեւորս եւ սեղան բարեւից կենաբար վարդապետութեան յագեցուցանէ զքաղցեալս եւ զկարօտեալս եւ մինչդեռ յայնպիսի կենսախրախոյս բարեբանութիւնս՝ բերկրեալ լիաբախտիկ զանձն իմ վարկանէի, յանկարծակի գրոհեցան ի վերայ իմ խուժանք կրից վշտաց դառնութեան։

Վասն զի մեծանուն բզեչխն Բարիոյ գրեալ էր ամբաստանութիւն զմէնջ ի դուռն արքունի թէ ապստամբութիւն մտաբերէ եւ ահա այս ութ ամ է, զի պատրուակաւ շինութեան վանից, կառուցանէ զամբոց մեծ ի Սիւս, աշտարակս անմատչելիս եւ բրգունս բարձրաբերձս ի նմա հաստատեալ։ եւ զհայկազուն բնակիչս Զէյթուն քաղաքի, որք անդատին թեկն ամեն ընդդէմ արքայի, գնացեալ միաբանեաց ընդ իւր եւ զհամազգիս իւր, որ ի կիլիկիա, յինքն յանկուցեալ հանդերձեալ է վտարանջիկ եւ եթէ ոչ վաղվազակի կարճեսցի ի կենաց՝ աշխատ առնէ զմեզ պատերազմաւ։

Ուստի եւ առաքեալ էր յարքունուստ հրովարտակ առ բզեչխն Գերմանիկ քաղաքի, փութանակի ունել զմեզ հնարիւք եւ անհրաժեշտ մահումբ բառնալ ի կենաց եւ զԱթոռն Սուրբ յարեւու արկանել հիմն իբրեւ զամբոց ապստամբաց եւ քաղաքն Զէյթուն ամենայն բնակչօք հանդերձ մատնել ի սուր եւ ի գերութիւն։

Այն ինչ ի պէտս նպաստից չրջէաք անկասկած յայնոսիկ կողմանս, կոչեաց զմեզ բզեչխն եւ ծանոյց զհրամանն արքունի։ յայնժամ բազում բանիւք աղաչանաց եւ միջնորդութեամբ բարեկամաց սուեալ ի նմա ծածուկ զամենայն զոր ունէաք առ մեզ զոսկի եւ զարծաթ եւ զհանդերձ ձրս պատուականս եւ զայլ եւս արծաթ բազում, զոր շտապ տազնապաւ ժողովեցաք ի հաւատացելոց անտի, հազիւ հազ կարացաք հաճել զնա, զի վասն այսր գրեցցէ ի Դուռն արքունի եւ մինչեւ ի դարձ պատասխանուոյ սպասեցցէ։

Որպէս զի եւ մեք ժամ գտեալ ծանուցուք գրով առ իշխանաւորս ազգիս մերոյ, զի դարման ինչ աղէտիցս գտանել մարթասցեն ոչ վասն անձինս ազատութեան, զոր պարս իսկ եմ զոհել ըստ քաջ Հովութն պատկերի վասն փոքու հօտիս, որոյ կարգեցայ տեսուչ, այլ վասն Սրբոյ Աթոռոյս, որ հանդերձեալ էր կործանել իսպառ, եւ վասն բազմութեան բիւրաւոր հաւատացելոց Զէյթուն քաղաքի, որ մատնելոց են ի կերակուր սրոյ։

Փութանակի հասեալ մահաշունչ լրոյ ապամոյժ աղէտիցս ի Կոստանդնուպօլիս հանդերձ գրովք մերովք, ափշութիւն կալաւ զիշխանաւորս, եւ բարեջան փութով Սրբազան պատրիարքէն զաղաքս հնարից ազատութեան մերոյ եւ բազմութեան հաւատացելոց՝ ի խնդիր եղեն գտանել։

Աստ էր տեսանել զգթութիւնն Այ. եւ զառատ մարդասիրութիւննորա . զի որ ոչ ննջէ պահապան իսրայէլի ամենատեսակն գթութբ. հաւյեցաւ ի մնացորդս ժողովրդեան իւրոյ եւ արթնուն ուղղութեան օգնականութեամբ մեծաւ , որուն ոչ ակն ունէաք , յաղագս հեռացեալ կարծելոյ ի մէնջ , քաղցրացոյց զսիրտ աւագորհրոյն արքունի :

Եւ եկն եհաս հրովարտակ ի Գերմանիկ եւ ոստիկան ի Դրանէն եւ ածին զմեզ ի Թագաւորեալ քաղաքն եւ տարեալ առ Վեիզ էֆէնտին եւ առ փոխանորդն Եպարքոսին եւ առեալ միծամեծ պատմութեան՝ հարցին զայսր ամենայնէ եւ ծանուցեալ զանմեղութիւն մեր առաքեցին ի Պատրիարքարան , կալ մնալ առ ժամանակ մի , տալով յոյս ազատութեան ի վտանգէս , եւ տակաւին կամք յայսմ վիճակի , ակն ունելով ներողութեան հրովարտակի , դառնալ անդրէն ի Կիլիկիա :

Եւ թէպէտ ո՛չ ախորժէի սովին հնչեցուցանել պարէտիւ զԹաբեր (թթաբեր ?) լուր կրիցս դառնութեան ի լսելիս խոհեմադունիդ , զիտեւով քաջ , զի առ հոգեկից սիրոյ եղբայրութեան մերոյ յաւելուն քեզցաւս ի վերայ ցաւոց քոց :

Ձի որ վշտանամքս ի մարմին յերկրէ յերկիր վարեալ ի սպանդ որպէս պարտական մահու , Դու ինքն զսոյն զայս տագնապ անըմբերելի կարեկից գթով կրեալ ի հոգի ըստ իրաւանց հարազատ սիրելութեան , առաւել քան զմեզ վշտանաս անշուշտ :

Բայց քանզի օրէնք ճշմարիտ բարեկամութեան պահանջէր որպէս ի կիրս ցնծութեան , նոյնպէս եւ յաղէտս տառապանաց բաժանորդ առնել զայն , զոր սիրեն ի սրտէ , որպէս զի մի հոգի յերկուս մարմինս բնակեալ ցուցցի :

Մնամ ապաքէն ընդունական աղօթից Սրբութեան Ձերոյ եւ միեւզէն եղբարց Սրբոյ Աթոռոյդ կարօտեալ յամենայնի .

Կիրակոս Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ
ի Կոստանդնուպօլիս

